

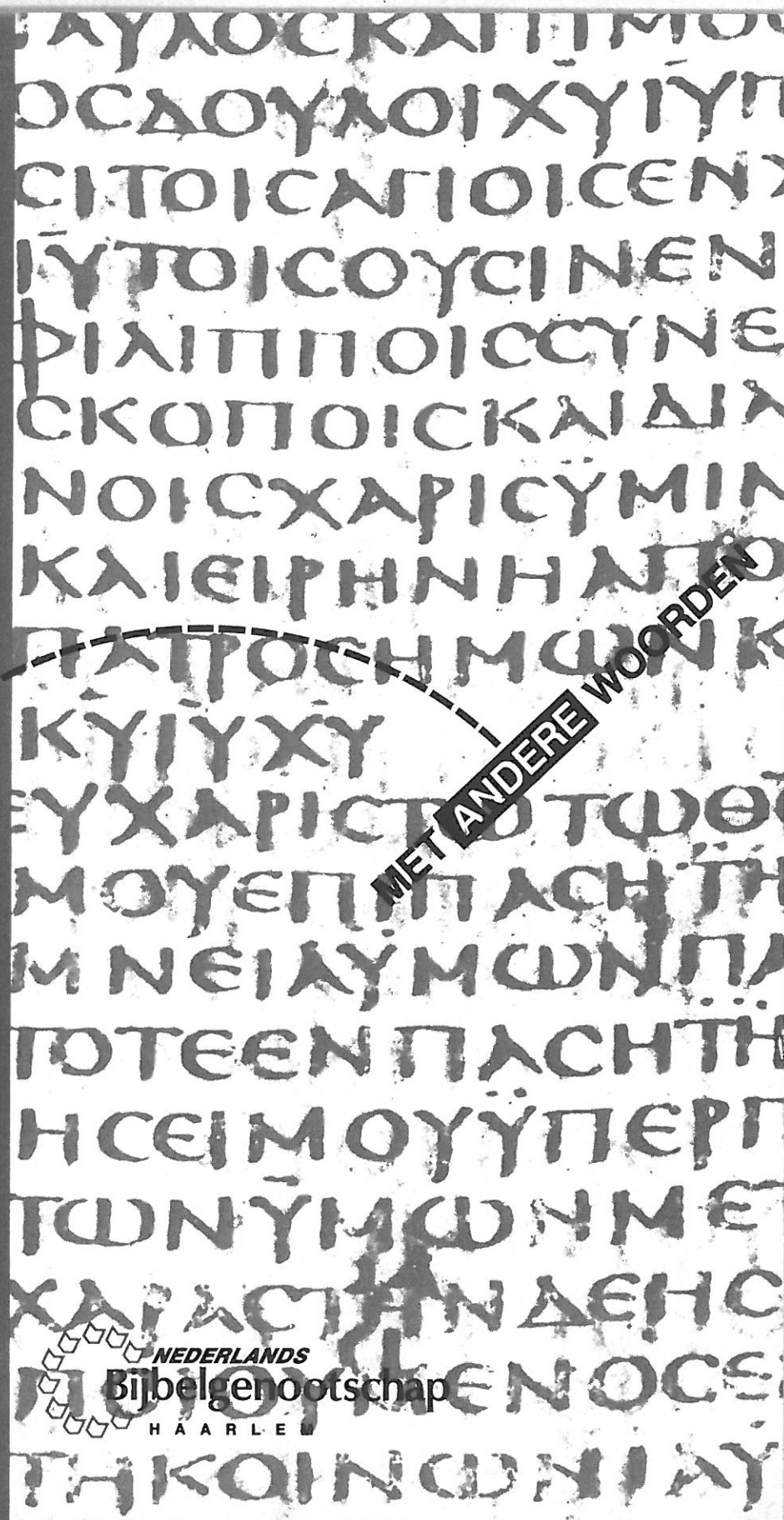
KWARTAALBLAD
OVER BIJBELWERK
13e JAARGANG
DECEMBER 1994

De interpretatie van
de bijbel in de
(R.K.) Kerk
(p. 1)

Psalm 75:
vertaalbeslissingen
(p. 10)

De vierde editie
van *The Greek
New Testament*
(p. 15)

134

NEDERLANDS
Bijbelgenootschap
HAARLEM

MET ANDERE WOORDEN

Kwartaalblad over bijbelwerk
13e jaargang nr. 4, 1994
ISSN 0168-1869

Uitgegeven door:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
telefoon: 023-22 41 00
In samenwerking met:
Belgisch Bijbelgenootschap
Dautzenbergstraat 36
1050 Brussel
telefoon: 02-640 11 12 of 640 15 75.

Met Andere Woorden wordt gratis
toegezonden aan hen die geïnteres-
seerd zijn in het vertalen en door-
geven van de bijbel.

Redactie: dhr. Jan J. van Capelle-
veen, ds. W. van Galen, dhr. A.W.G.
Jaakke, dr. L. van Kampen en
drs. A. de Zeeuw.

Redactiesecretariaat:
Nederlands Bijbelgenootschap
mw. M.G. Kronemeijer,
telefoon: 023-22 41 18.

Adreswijzigingen aanbrengen
op de adresband van dit nummer
en deze retour zenden aan:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem.
Telefonische meldingen via
nummer 023-22 41 00.

Giften voor het werk van het
Nederlands Bijbelgenootschap in
binnen- en buitenland, en
bijdragen ter bestrijding van de
kosten van dit blad kunnen
gestort worden op giro 30 04 82
van het Nederlands Bijbelgenoot-
schap te Haarlem, onder vermelding
van gift of *Met Andere Woorden*.

 **NEDERLANDS
Bijbelgenootschap**

De interpretatie van de bijbel in de (R.K.) kerk

Een opmerkelijk document

Prof.dr. N. Tromp

Op maandag 2 januari 1994 begon het nieuwe jaar des Heren met een nieuwe werkweek, ook ten Vaticane. En wat de pauselijke bijbelcommissie betreft: zij zette dat jaar en die week in met een breed gebaar. Zij gaf in La Documentation Catholique van die datum een document in het licht met de titel: *L'interprétation de la Bible dans l'Eglise*. De Nederlandse vertaling verscheen als nummer 3 van jaargang 22 in de reeks *Kerkelijke Documentatie*, van het Secretariaat van het R.K. Kerkgenootschap (Postbus 13049, 3507 LA Utrecht). Prof.dr. Nico Tromp bespreekt voor ons dit document.

Genoemde commissie is door paus Leo XIII in 1902 opgericht. Enkele jaren later bepaalde Pius X: 'Allen zijn in geweten verplicht, zich aan de uitspraken van de Bijbel Commissie te onderwerpen; wie ze bestrijdt, schiet in gehoorzaamheid te kort, gaat vermetel te werk en laadt zware schuld op zich.'¹ Die ijzeren vuist is inmiddels in het museum voor kerkelijke oudheden bijgezet. In zijn voorwoord op het nieuwe document maakt kardinaal Ratzinger dat duidelijk. Hij schrijft: de commissie is na Vaticanum II 'geen orgaan meer van het Magisterium (Leergezag), maar een commissie van specialisten die ... als katholieke exegeten stelling nemen inzake belangrijke vraagstukken van schriftuurlijke interpretatie, en zich daarbij gesteund weten door het vertrouwen van het Magisterium.' Het gezag van de commissie berust dus in eerste instantie op het wetenschappelijk kaliber van de leden, die echter niet bij name genoemd worden. Mogelijk zijn ze te vinden in het *Annuario Pontificio*, de pauselijke Gouden Gids, die echter niet huis-aan-huis verspreid wordt. Het laatste zinsdeel suggereert ook een soort moreel gezag: de commissie geniet het vertrouwen van het leergezag, zodat haar uitspraken toch niet vrijblijvend zijn.

Opzet van het document

De inleiding schetst de huidige problematiek en het doel van het stuk.
Deel I behandelt interpretatiemethodes en benaderingswijzen;
Deel II gaat in op hermeneutische kwesties;
Deel III belicht karakteristieke aspecten van de katholieke interpretatie;
Deel IV bespreekt de interpretatie van de bijbel in het leven van de kerk.

Ons document vertrekt vanuit de vaststelling dat de bijbel als geschrift uit een ver verleden om verklaring vraagt: zijn betekenis is niet vanzelfsprekend. Die verklaring moet verantwoord zijn: de gebruikte methodes moeten rekening houden met tijdsfactor (het verleden) en karakter (geschrift, dus literatuur). Dan biedt met name de historisch-kritische methode (HKM) zich aan, omdat ze de teksten benadert langs de weg van de historische processen waarin zij tot stand gekomen zijn. Tegelijkertijd dreigt zij de tekst daardoor in het verleden op te sluiten: daarom is er aanvulling noodzakelijk vanuit werkwijzen die de teksten in hun definitieve gestalte analyseren. De diachronische benadering van de HKM staat in onze tijd dan ook naast de synchronische werkwijzen. (Dat zijn werkwijzen die de tekst in zijn eindgestalte analyseren, en niet naar de etappes van zijn wordingsgeschiedenis, zoals de diachronische methodes dat doen.) De laatste zijn zo talrijk geworden, dat men zich afvraagt of er van rijkdom of verwarring sprake is. Als reactie op deze ontwikkeling is er ook een fundamentalistische lezing gegroeid, die ervan uitgaat dat er aan de bijbel door een 'naïeve'

I Interpretatie- methodes en benaderings- wijzen

lezing recht gedaan kan worden. Het document wil de bestaande situatie kritisch doorlichten en oriëntatie bieden voor de toekomst.

Dit deel brengt de gangbare methodes en benaderingen ter sprake. Onder 'methodes' verstaat men wetenschappelijke technieken die worden gebruikt om de teksten te verklaren; 'benaderingen' zijn onderzoekingen die vanuit een bijzondere invalshoek worden opgezet.

Het eerste hoofdstuk behandelt de HKM, die de teksten vanuit hun historische wordingsproces benadert. Onderdelen ervan zijn onder meer: de tekstkritiek, die de authentieke tekstvorm tracht vast te stellen; de literaire kritiek, die bedoelt te ontleden uit welke bronnen, tradities of lagen een tekst tot zijn huidige vorm is uitgegroeid; de vormkritiek of -geschiedenis, die de ontwikkeling van de literaire soorten nagaat; de traditiekritiek, die de groei van traditiegegevens als voorwerp heeft; de redactiekritiek, die de inbreng van de redacteurs in de tekst analyseert; de historische kritiek, die het historische gehalte van verhalende teksten toetst. Als grote verdienste van deze methode ziet ons document dat zij een inzicht geeft in de historische verworteling van de bijbelse boodschap, in de dynamische kracht die erin schuilt en in de rijke complexiteit ervan. 'Daarom is gebruik van deze methode ... niet alleen geoorloofd maar ook vereist'.

Een beperking ervan is het risico dat de teksten niet in hun actuele betekenis tot gelding komen en dat de analyse in de vormen blijft steken. Juist vanwege hun 'fonction pragmatique' vragen de teksten om aanvullende benaderingen. Omdat juist de eindtekst Gods woord is, acht het document een synchronische voortzetting van de HKM noodzakelijk.

De commissie heeft de HKM hoog in het vaandel geschreven. Zij noemt de HKM 'onmisbaar om de historische dynamiek te begrijpen waardoor de Schrift wordt bewogen'. De methode wordt dus krachtig, maar niet onkritisch aangeprezen. Zij vervolgt: 'De tekst zoals hij er nu ligt, niet een voorafgaande redactie, is uitdrukking van Gods woord'. Welnu, al werkt zij niet altijd even diachronisch als het lijkt, de HKM beschikt niet over een instrumentarium om de eindgestalte van de tekst systematisch te analyseren. Een aanvulling door een synchronische methode is dus niet alleen 'gewettigd', zoals de commissie wat onderkoeld zegt, maar noodzakelijk (p. 11).

Het is dus geen vraag, of de dynamiek van de bijbelse boodschap alleen via deze methode te achterhalen is. En in haar fundamenteën bevat de HKM niet weinig negentiende-eeuws en betwistbaar geworden bouw materiaal, terwijl veel van haar inzichten een hypothetisch karakter hebben. Een boek als dat van Hans-Joachim Schulz over *Die apostolische Herkunft der Evangelien* (QD 145, Herder 1993) sterft in dit opzicht ten minste tot nadenken.

Het tweede hoofdstuk gaat in op nieuwe methodes van literaire analyse.

De eerste paragraaf presenteert de 'retorische analyse'. Daaronder worden verstaan: de klassieke overredingskunst; het stilistisch onderzoek (met name in de VS 'retorisch' genoemd); de nieuwe retoriek, die breder is en naast overredingskunst ook de stijl, situatie en antropologie bekijkt. Het document vraagt zich af of de bijbelse schrijvers voldoende ontwikkeling bezaten om zich door de wetten

van de retorica te laten leiden; en, aan welke retorica we dan moeten denken (Semitische of Grieks-Latijnse). Soms, lezen we, zijn deze analyses alleen van stilistisch belang. Het lijkt mij dat dit onderdeel helderder geweest zou zijn, als het stilistische onderzoek (de tweede vorm) in zijn eigenheid behandeld was. In de tweede paragraaf wordt de 'narratieve analyse' voorgesteld, een methode die de intrige onderzoekt, de rol van personen, plaatsen, tijden en handelingsmodellen. Beschouwt de HKM de tekst als venster, hier wordt hij als spiegel gezien; de existentiële oproep van de bijbel komt tot zijn recht. Ons document herhaalt dat aanvulling door de HKM noodzakelijk is en wijst erop dat het subjectieve effect van een tekst geen norm is voor de waarheid ervan. De derde paragraaf stelt de semiotiek van de Parijse School (A.J. Greimas) aan de orde. Zij wordt getypeerd door het 'immanentie-beginsel', d.w.z. zij gaat ervan uit dat een tekst in zichzelf begrijpelijk is, dat hij de informatie en de vormgeving bevat die noodzakelijk is om de betekenis te achterhalen. Om zo te zeggen heeft de lezer voor het begrijpen van de tekst wel een woordenboek, maar geen encyclopedie nodig.

Deze semiotiek gaat ervan uit dat verschil betekenis produceert. Donker is donker omdat er licht tegenover staat. Als er geen duisternis bestond zouden wij niet weten wat licht is.

In hun clair-obscur hebben mensen als Caravaggio en Rembrandt er een artistiek beginsel van gemaakt. Tekstanalyse zal dus met name op dergelijke verschillen bedacht zijn. Deze methode heette ook 'structuralisme' omdat zij aanneemt dat zowel de inhoud van een tekst als de expressie ervan, een vorm, een structuur heeft: onder andere daardoor zegt een tekst wat hij te zeggen heeft, is hij in zich begrijpelijk.

Onder de term 'grammatica' geeft het document een beeld van de niveaus en componenten van teksten. Greimas en de zijnen nemen twee bestanddelen aan: de syntactische (het handelingsverloop) en de semantische (de aankleding van de syntactische component met figuren die verwijzen naar de werkelijkheid). En in toenemende mate van abstractie onderscheiden zij het discursieve, het narratieve en het logisch-semantische niveau. Ons document komt mij op dit punt niet te helder voor; ik heb dit onderdeel bijgesteld weergegeven.² De commissie wijst erop dat sommige veronderstellingen van de semiotiek (zoals de ontkenning van het subject en van de referentie) afgewezen moeten worden en dat de lezer dient open te staan voor de geschiedenis en de boodschap van de bijbel. Zij erkent de pastorale waarde van deze werkwijze, die verantwoorde bijbellesing (met name in groepsverband) binnen het bereik brengt van de lezer die niet beschikt over encyclopedische kennis m.b.t. de bijbel.³ Daarbij is het van belang op te merken dat de semiotiek geleidelijk meer oog heeft gekregen voor de inbreng van de lezer.

Benaderingswijzen

Nu volgt er een derde hoofdstuk, getiteld 'Op traditie gebaseerde benaderingswijzen'. De eerste paragraaf ervan heet 'canonieke interpretatie'. Zij legt de bijbel als geheel ten grondslag aan de interpretatie van afzonderlijke teksten. Bij de een houdt dat in dat de eindgestalte ervan het volle pond krijgt bij het uitleggen van de onderdelen (Childs), bij een ander dat het canonieke wordingsproces, de voortgaande actualisatie ervan, de nadruk krijgt (Sanders).

Hier vraagt de commissie zich af waar dit canonieke proces begint, welke fase ervan normatief kan heten. Deze aanpak wordt bemoeilijkt door het verschil dat er bestaat tussen de joodse canon (tenach) en de christelijke (OT en NT), terwijl onder christenen zelf ook geen eenstemmigheid bestaat over de omvang van de canon en ook het bestaan van de oude Griekse vertaling een complicatie vormt. De 'Joodse interpretatie' is van belang, al was het maar omdat de oude christelijke exegese een voortzetting ervan is. Die begint trouwens binnen het OT, bijvoorbeeld in de relatie tussen Koningen en Kronieken. De commissie noemt met name herlezingen of 'relectures'. Deze term stamt uit de Franse exegese (m.n. A. Robert). Zij houdt in dat oude thema's, motieven en formules in nieuwe omstandigheden een vernieuwde betekenis krijgen. H. Gross sprak in dit verband van 'motiefranspositie'.

In een derde paragraaf komt de 'Wirkungsgeschichte' aan bod, dat is: de geschiedenis van de manier waarop een tekst in leven en lezen van gelovigen vorm gekregen heeft. Daar blijkt de invloed en de rijkdom van de bijbel, hoewel een feitelijke interpretatie niet altijd normatief kan heten.

Het vierde hoofdstuk stelt de 'menswetenschappelijke benadering' aan de orde. De eerste paragraaf ervan is sociologisch en bestudeert de wisselwerking tussen de bijbel en de toenmalige maatschappij. De HKM blijkt daar oog voor te hebben wanneer ze aandacht heeft voor de 'Sitz im Leben' of gebruikssituatie van teksten. (Helaas is de principiële waarde van dit beginsel groter dan de praktische: vaak ontbreekt een enigszins gedetailleerde kennis van de concrete omstandigheden, die in de geschiedenis van een tekst nog kunnen veranderen ook.) De cultureel-antropologische benadering wil hetzelfde als de voorgaande, maar wil de cultuur en traditie in bredere zin bij de interpretatie betrekken. En de psychologische of psychoanalytische aanpak heeft met name oog voor diepere lagen en voor belang en betekenis van symbolen en riten. De commissie signaleert, zoals vaker, ook de beperkingen en risico's van deze benadering.

Het vijfde hoofdstuk heet 'Contextuele benaderingen'. Hier verschijnt allereerst de bevrijdingstheologie. Zij leest de bijbel vanuit een situatie van onderdrukking. Schriftverklaring mag volgens haar niet neutraal zijn; zij moet partijdig zijn, zoals de God van Israël partijdig is ten gunste van de armen. In deze zin wordt eerder de gemeenschap dan de enkeling aangesproken. De commissie erkent het goed recht van deze benadering, maar waarschuwt voor eenzijdigheid, voor de rol van de marxistische klassenstrijd en voor een puur aardse eschatologie of heilsverwachting. De tweede paragraaf bespreekt de feministische exegese, die in het teken staat van de bevrijding van de vrouw. Zij kent drie vormen. Ten eerste: de radicale richting, die de bijbel als een ongeneselijk patriarchaal geschrift afwijst. De tweede: 'nieuwe orthodoxie' genoemd, leest de bijbel profetisch, in de geest van de bevrijdingstheologie. De derde: de 'kritische richting', analyseert de rol van de vrouw in de jonge kerk. Daarbij gelden twee invalshoeken, die van de achterdocht (vrouwen zijn in de geschriften weggeschreven) en de studie van de maatschappijvormen, m.n. van de plaats van de vrouwen daarin. De commissie meent dat deze benadering nieuwe inzichten heeft gebracht en bestaande opvattingen heeft gecorrigeerd, maar waarschuwt voor argumentatie

vanuit het stilzwijgen en voor de vlucht van de hypothese. Nu volgt een opmerkelijke passage, die over de macht van de kerk, waarbij de feministische exegese vragen stelt. De meerderheid van de commissie keurt een passage goed waarin vrouwen ervoor worden gewaarschuwd, dezelfde fouten te maken die zij aan de kerk verwijten. Elf van de negentien leden gingen hiermee akkoord; vier leden wensten aangetekend te zien dat ze tegen waren en vier onthielden zich. Mogelijk hebben ze gedacht dat iemand die in een glazen huisje zit, niet met stenen moet gooien. Het blijft opvallend dat een document dat bepaald niet wars is van de opgeheven vinger, een geluid als dit laat horen.

Een derde paragraaf belicht de fundamentalistische lezing. Die verzet zich tegen een genuanceerde, wetenschappelijke aanpak van de bijbel, munt uit door 'starre leerstelling' en ontkent de historische en menselijke inslag van de bijbel. In hun afwijzing van de traditie zijn de aanhangers van deze richting niet zelden anti-kerkelijk ingesteld. Deze houding 'brengt mensen ertoe, hun denken uit te schakelen'; zij 'verschafft een valse zekerheid'. Als het over dit fundamentalisme gaat, kent het document geen genade.

II Hermeneu- tische kwesties

Dit gedeelte gaat in op de achtergronden van de bijbelverklaring. Hermeneutiek is de theorie van de uitlegkunde; zij houdt zich bezig met de verantwoording, de beginselen en regels ervan. Hier vallen de namen van Heidegger, Bultmann, Gadamer en Ricoeur. De tekst gaat in op het 'Vorverständnis', het voor-verstaan waarmee de lezer een tekst benadert; het moet kritisch verdiept worden. Voor een katholiek exegeet hoort erbij dat hij/zij de bijbel ziet als een geïnspireerd boek, dat vanuit de levende traditie van de kerk gelezen moet worden. Het speelt ook een rol in de hermeneutische cirkel, die pendelbeweging tussen de lezer met zijn verwachtingen en de tekst, tussen het geheel van de tekst dat de zin van het onderdeel bepaalt en de het onderdeel dat noodzakelijk is om het geheel te vatten. Er is sprake van de distantie, de afstand tussen tekst en auteur, tussen tekst en lezer: zij maakt de interpretatie van een tekst zowel noodzakelijk als mogelijk. (Wij kunnen dan ook de intentie van de auteur alleen door middel van de tekst achterhalen: een voorbeeld van tekst-immanente benadering.)

De exegese moet zich in dit soort vragen verdiepen om haar eigen werkzaamheid te verantwoorden. Uiteraard zijn er ook afwijkingen, zoals de ont-objectiverende tendensen van Bultmann. En de bijbelse uitlegging heeft een eigen karakter gezien de rol die de figuur van Jezus Christus erin speelt.

De tweede paragraaf gaat in op de betekenissen van de heilige Schrift. De letterlijke betekenis is die, welke door de auteur rechtstreeks bedoeld is. Ondanks de tendens van de HKM dit te ontkennen, kan die betekenis meer dan enkelvoudig zijn, met name in poëtische teksten als het vierde evangelie. Hij heeft een dynamisch karakter en een tekst kan in veranderde omstandigheden nieuwe betekenissen vertonen. Het laatste is het begrip 'relecture' (nieuwe lezing) waarop ik al eerder gewezen heb. De commissie legt herhaaldelijk ook nadruk op het dynamisch karakter van de bijbel; dat is een reden voor haar aanbeveling van de HKM. In de tweede plaats komt de geestelijke betekenis, de nieuwe betekenis die teksten krijgen in het licht van Christus. Het is de vervulling van de letterlijke betekenis, die zich zo pas ten volle ontplooit. Zo wordt de betekenis van het OT

zichtbaar door Jezus Christus. Een aspect ervan is de typologische zin: de zondvloed als beeld van de doop (1 Petrus 3:20).

Ik zou eraan willen toevoegen: het gevaar hiervan is dat de eigen betekenis van het oude testament genegeerd wordt. Het OT is meer dan een voorbereiding op het NT; het heeft zijn eigen, onvervangbare betekenis, een letterlijke betekenis die door het NT wordt verondersteld en die niet gesublimeerd hoeft te worden (vgl. deel III, par. 1).

Ten slotte komt hier de vollere betekenis terug, wel een typische element van de katholieke exegese uit de jaren 1925-1970, waaraan de namen van Benoit en Coppens verbonden zijn. Deze 'sensus plenior' is de diepere betekenis, bedoeld door God, maar niet duidelijk door de menselijke auteur; hij blijkt in de woorden van de Schrift te bestaan wanneer die worden gezien in het licht van de verdere openbaring of van beter begrip ervan.⁴ Met R.E. Brown teken ik hierbij aan: wanneer Heidegger beweert dat het zijn uitdrukking vindt in een tekst, los van de intentie van de auteur, dan is dat verwant aan de 'sensus plenior', maar zonder het dualisme dat die theorie aankleeft.⁵ Overigens kent ook de psychologische lezing het verschijnsel van de gelaagde betekenis.

III Karakteristieken van de katholieke exegese

Katholieke exegese is geen eigensoortige wetenschap, maar een vorm van literatuurwetenschap, zij het met een eigen voor-verstaan (zie II).

De eerste paragraaf gaat in op de interpretatie van de bijbel door de bijbel. In dat verband kan gewezen worden op de inmiddels bekende relecture, de nieuwe lezing. Zo wordt de profetie van Natan (2 Samuël 7) meermalen hernomen en nieuw geïnterpreteerd; het 'land' is een begrip dat sinds Abraham tot in het NT belichaming is van Gods belofte.

Dank zij het begrip distantie en de bijdrage van de lezer in de betekenisvormgeving is dit verschijnsel ook in de semiotiek onderkend.

Vervolgens belicht de tekst de verhouding tussen oude en nieuwe testament. Tussen beide is er samenhang en voortgang. Het oude wordt in het nieuwe voltooid. En Jezus gaat in soevereine vrijheid met het oude om, maar respecteert en radicaliseert het.

In het NT wordt het OT in aansluiting op de rabbijnse exegese en tijdgebonden verklaard. 'Dynamiserende spanningen' zijn er zowel tussen OT en NT als binnen het NT.

Conclusie: de bijbel komt op in de gemeenschap en functioneert er; in dat kader werkt ook een rechtgeaard exegeet. In zijn bijbelinterpretatie gaan continuïteit en vernieuwing, pluraliteit en spanning hand in hand.

De tweede paragraaf heeft de interpretatie van de bijbel in de traditie als onderwerp. Gedreven door de Geest bepaalt de kerk haar identiteit door de keuze van de geschriften die zij als canoniek beschouwt. (Ook hier zouden we kunnen spreken van een hermeneutische cirkel: op basis van haar zelfverstaan bepaalt de kerk, welke boeken gezaghebbend of canoniek zijn, en anderzijds zijn de canonieke geschriften bepalend voor de aard van de kerk.)

De schriftverklaring van de kerkvaders is door de ontwikkelingen achterhaald, maar de kerkervaring die eruit spreekt, heeft haar betekenis niet verloren. Elke exegese heeft haar plaats in het hart van de kerk, dat geldt ook voor de exegeet, die erfgenaam is van een rijke traditie, 'hoewel hun werk niet altijd die waarde-

ring heeft gehad die het tegenwoordig krijgt'. De commissie vindt het groeiend aantal vrouwelijke exegeten een 'bijzondere reden tot tevredenheid'. Een derde paragraaf bespreekt de taak van de exegeet. Hij dient de HKM te beoefenen zonder te blijven steken in historische conclusies: bij bijbellesing gaat het om de actuele betekenis. Hij moet oog hebben voor de christologische betekenis van het Eerste Verbond (deze term duikt hier ineens op, wat mogelijk op een andere schrijver wijst), voor OT en NT als canoniek geheel, voor de oecumenische en universele betekenis van de Schrift. De bijbel is 'de ziel van de theologie'.

Verder wordt de exegeet gewezen op onderzoek, onderricht en publikaties als deel uitmakend van zijn opdracht in de kerk.

De vierde paragraaf schetst de relaties met andere theologische disciplines. Men kan spreken van wederzijdse beïnvloeding: de dogmatische theologie stimuleert de exegeese, de exegeese bekritiseert de systematische theologie.

IV De interpretatie van de bijbel in het leven van de kerk

1. Actualiseren van de bijbel is mogelijk en noodzakelijk; het gebeurt in het kader van de samenhang tussen OT en NT en 'is de vrucht van de dynamiek van de levende traditie in de geloofsgemeenschap'. Het leraarsambt staat in dienst van Gods woord. Hier wordt duidelijk waarom het document zo de nadruk legt op de dynamiek van de bijbelse boodschap: de Schrift heeft kracht in zich, in telkens andere omstandigheden een zinvol geluid te laten horen. In dit kader speelt de samenhang tussen OT en NT een belangrijke rol. 'Actualiseren is de vrucht van de dynamiek van de levende traditie in de geloofsgemeenschap.' De bijbel heeft gezag over de christelijke kerk en het leraarsambt staat in haar dienst.

Actualiseren gebeurt op verschillende manieren: de joodse methode, die van de kerkvaders, die van nu (het document treedt niet in details!). Het veronderstelt in elk geval dat men de letterlijke betekenis van de tekst vaststelt. Vruchtbaar is het de Schrift te verklaren door de Schrift. De uitleg voltrekt zich in die etappes: luisteren naar het Woord; op welke aspecten van onze situatie heeft het betrekking?; in welke zin brengt de bijbel licht in de situatie?

Beperkingen in het actualiseren: tendentieuze lezing, die de bijbel geweld aandoet, is uiteraard niet terzake; een toepassing die zich baseert op beginselen die strijden met de bijbel, kan moeilijk juist zijn; verklaringen die ingaan tegen liefde en gerechtigheid, strijden met de ziel van de openbaring.

2. 'Inculturatie' is het inpassen van de bijbel in andere culturen. De bijbel zelf gaat erin voor: de Palestijnse boodschap van Jezus wordt overgebracht in de joods-hellenistische cultuur. Vertalen is een eerste stap, verklaren een tweede, waarbij bijbel en cultuur elkaar verrijken.

3. Het gebruik van de bijbel. In de 'liturgie' is de eigen plaats van de bijbel. De combinatie van OT-lezing met die van het evangelie suggereert een typologisch verband, dat bij de actualisering in de homilie een rol kan spelen. De 'lectio divina' of geestelijke lezing is een klassieke manier om individueel en in gemeenschap met de bijbel om te gaan. Alle gelovigen worden ertoe opgeroepen. In de pastorale bediening speelt de bijbel een rol bij de catechese, de prediking en het apostolaat. Het gaat niet alleen om het voorhouden van plichten, maar vooral om

het verkondigen van de blijde boodschap. De bijbel sticht in de handen van de armen meer heil dan een zelfgenoegzame wetenschap.

Oecumenisch gezien geeft de bijbel problemen in zover er verschillen in interpretatie optreden; maar die kunnen ook stimulerend en verrijkend werken. Eerst en vooral is de bijbel 'de gemeenschappelijke basis van de geloofsregel'.

Conclusie

1 Tegen het fundamentalisme: 'Wie van de exegese wil afzien ..., is het slachtoffer van een illusie en getuigt van gebrek aan eerbied voor de geïnspireerde Schrift'.
2 Gezien het historisch karakter van de bijbel zal men 'tenminste de grote lijnen van de HKM ... moeten blijven gebruiken'. God openbaart zich in menselijke geschiedenis. (Dit kan betekenen dat de openbaring voortgaat in het wordingsproces van de bijbelse boodschap, waar de HKM op ingaat; en dat God zich openbaart in gebeurtenissen die gelovig worden geïnterpreteerd.) Synchronische methodes kunnen de exegese vernieuwen en een nuttige bijdrage leveren, maar de HKM vervangen kunnen zij niet. De laatste heeft ook haar beperkingen: o.m. dat zij soms onvoldoende aandacht geeft aan het dynamisch aspect van een betekenis (!). De katholieke exegese dient 'haar identiteit van theologische discipline (te) handhaven die verdieping van het geloof tot voornaamste doel heeft'.

Tot besluit

De bijbelcommissie biedt ons een document dat lezenswaardig is voor alle christenen die met de bijbel omgaan. Het is allereerst bestemd voor de leden van de Rooms Katholieke Kerk, maar bevat belangrijke gegevens die ook voor andere christenen geldig zijn; ook van de bestaande verschillen op dit punt maakt het geen geheim. Daarmee is het oecumenisch gesprek gediend. Het document is verhelderend en betrouwbaar in zijn kritische voorstelling van de stand van zaken en ook waar het, behoedzaam, een oriëntatie geeft voor de toekomst. Het geeft een veelzijdig beeld van de interpretatie van de bijbel in de Catholica en gaat daarin grondig en genuanceerd te werk; voor en tegen tracht het zorgvuldig in beeld te brengen. Soms krijg ik de indruk, dat men niet tot een overtuigende synthese weet te komen, b.v. wanneer het gaat om de relatie tussen beide testamenten. Ook is de commissie zozeer bekommerd om de inhoud van de bijbel, dat de talige vormgeving ervan tussen wal en schip bekneld raakt. Toch is die vormgeving door een navelstreng met de inhoud verbonden. In dit opzicht overdrijft de commissie niet: vergelijk de passage over de vertalingen, die in vrij algemene termen gesteld is, en de benadering van de stilistische methode, die nauwelijks aan haar trekken komt. Zij wordt getypeerd als 'wezenlijk synchronisch'. En dan volgt een conclusie die in haar algemeenheid als een verspreking klinkt: 'Daarom kan zij niet als een onafhankelijke methode beschouwd worden die zichzelf genoeg zou zijn.' (p.13)

Dit document opent geen nieuwe wegen: fundamenteel bevestigt het de waardering voor de HKM waarmee Pius XII de wereld in 1943 verraste. Die methode, die haar wortels heeft tot diep in de negentiende eeuw, heeft sindsdien een gevestigde plaats veroverd; wat betreft het NT heeft zij haar vernieuwende kracht vooral tussen de twee wereldoorlogen ontplooid. Globaal gesproken is de commissie, zoals verwacht kon worden, eerder voorzichtig dan geestdriftig; in het

algemeen ruimhartig ingesteld, spaart zij de roede niet waar het fundamentalisme ter sprake komt. Op sommige punten, zoals die van de methode en van de schriftzinnen, stelt zij zich eerder behoudend dan vooruitstrevend op. Maar wijselijk laat zij de toekomst open.

NOTEN

1. *Enchiridon Biblicum*, Napels, 3e dr. 1956, no. 286.
2. Zie G. Lukken (red.), *Semiotiek en christelijke uitingsvormen*, Hilversum, 1987, p. 24.
3. Als een handreiking in deze geest is bedoeld het boekje *Constructief bijbellezen. Zelfstandig en actief in de bijbel lezen: een semiotische methode*. (Hilversum 1987), waarmee mijn collega dr. Jacques Maas en ik de wereld verblijd hebben.
4. R.E. Brown e.a., *The New Jerome Biblical Commentary*, London 1990; 71:50
5. t.a.p. 71:54.

Psalm 75: vertaalbeslissingen

Dave van Grootheest

Wie verschillende bijbelvertalingen ter hand neemt, komt er al snel achter dat de oorspronkelijke tekst van de bijbel niet steeds op dezelfde manier is vertaald. De verschillen tussen de *Statenvertaling* uit de zeventiende eeuw en Het Boek uit 1988 bijvoorbeeld zijn evident. Er zijn verschillen in woordkeuze en betekenis, in zinsbouw en zinslengte, in stijl en in toon, en ook verschillen in opmaak, indeling van de tekst en opschriften. Deze verschillen hebben niet in de laatste plaats te maken met het taalgebruik in de tijd waarin een vertaling tot stand is gekomen, met de gekozen vertaalmethode, met de persoonlijke inzichten van de vertalers en de doelstelling van de uitgevers. Teneinde te kunnen achterhalen welke factoren ten grondslag liggen aan een concreet verschil tussen vertalingen, moet om te beginnen het vertaalproces opgevat worden als een complex van vertaalbeslissingen. Bij het maken van een vertaling moeten allerlei keuzes worden gemaakt. Dat kunnen heel specifieke keuzes zijn, zoals: hoe moet dit woord in deze context worden vertaald? Maar er moeten ook meer algemene beslissingen genomen worden, die door de hele vertaling heen werken. Welke vertaalmethode wordt gebruikt? Wat is het doel en wie behoren tot de doelgroep van de vertaling? Worden er opschriften boven de teksten geplaatst? Worden aanhalingstekens gebruikt als aanduiding van citaten en van directe rede? Worden voornaamwoorden die verwijzen naar het handelen van God of van Jezus, met een hoofdletter geschreven? Ten aanzien van dergelijke problemen moet een aantal richtlijnen zijn vastgesteld voor de vertaling als geheel, wil er van een consistente vertaling sprake zijn.

Concrete voorbeelden

Een vergelijking van een aantal vertalingen van psalm 75 levert concrete voorbeelden op van de manier waarop verschillende soorten vertaalbeslissingen doorwerken in het uiteindelijke resultaat. Ik geef een korte analyse van zes Nederlandse versies van psalm 75. Het betreft: de *Statenvertaling* editie 1977 (StV), de *NBG-vertaling* 1951 (NBG), de *Willibrordvertaling* 1978 (WV), de *Psalmen* in de *KBS-vertaling* 1982 (KBS), de *Groot Nieuws Bijbel* 1983 (GNB) en *Het Boek* 1988 (HB). De vergelijking van de genoemde vertalingen levert een lijst op met ongeveer twintig punten waar de vertalers niet dezelfde beslissing hebben genomen en waar de verschillen verder gingen dan een iets andere woordkeus. De verschillen zijn onder te brengen in vijf categorieën. Allereerst zijn er verschillen die voortkomen uit algemene vertaalbeslissingen met betrekking tot de Psalmen, die vooral te maken hebben met het weergeven van het Hebreeuwse opschrift. Verder zijn er verschillen die samenhangen met tekstkritische problemen, met taalkundige inzichten, met exegetische keuzes en met vertaalkundige uitgangspunten. Tot de laatste categorie horen de afspraken die gemaakt zijn met betrekking tot de behandeling van metaforen en het aanduiden van participanten (de personages die in een tekst voorkomen).

Het onderstaande overzicht behandelt gevallen waar opmerkelijke verschillen tussen de vertalingen aan de dag treden. Hierbij is de tekst van de *NBG-vertaling* 1951 steeds als uitgangspunt genomen.

Getranscribeerd

Psalm 75:1
'Voor de koorleider. Op de wijze van: Verderf niet.
Een psalm van Asaf. Een lied.'

De StV leest hier: 'Voor de opperzangmeester, Altáscheth; een psalm, een lied, voor Asaf.' Met het woord 'Altáscheth' hebben de Statenvertalers de Hebreeuwse tekst hier eenvoudig getranscribeerd, zoals ook bij Psalm 57:1; 58:1 en 59:1. Uit de kanttekeningen blijkt dat de vertalers meenden dat het hier het begin van een oudtijds bekend lied betrof, op de wijs waarvan de dichter ook psalm 75 had geschreven. Een andere lezing geeft KBS: 'Bij een verwoesting.' Deze interpretatie lijkt een tekstkritische achtergrond te hebben: het Hebreeuwse *tascheth* wordt gelezen als *mascheth* na een prepositie. De betekenis van de Hebreeuwse terminologie is niet geheel duidelijk. De vertalers moeten een beslissing nemen; de vraag is waarop de beslissing uiteindelijk wordt gefundeerd. Opmerkelijk is dat StV de psalm niet toeschrijft aan Asaf, maar deze opvat als een lied *voor* Asaf. De toelichting in de kanttekening daarbij maakt duidelijk dat de Statenvertalers meenden dat de psalm door David is geschreven, en dat de auteur de tekst daarvan aan Asaf zou hebben gegeven. Dezelfde Hebreeuwse constructie wordt echter ook in psalm 76:1 gebruikt, waar de StV leest: 'een lied van Asaf'. Vanuit taalkundig oogpunt is StV hier minder consistent dan men van een concordante vertaling zou verwachten.

Hoofdletter

Psalm 75:2-3

2 'Wij loven U, o God, wij loven,
want nabij is uw naam, men vertelt uw wonderen.
3 Wanneer Ik het tijdstip gekozen heb,
dan zal Ik rechtmatig richten;'

De psalm begint met een collectieve lofprijzing ('wij loven ...' in 75:2), maar gaat dan over op het gebruik van de eerste persoon enkelvoud (Wanneer Ik ... in 75:3). De hoofdletter van het persoonlijk voornaamwoord maakt de opvatting van NGB duidelijk, net zoals de kleine letter in StV en HB een andere opvatting verraadt. Maar het onderscheid tussen voornaamwoorden met hoofdletter en kleine letter is alleen voor de lezer van de tekst duidelijk, niet voor de hoorder wanneer de psalm wordt voorgelezen. Toch zou ook in het laatste geval duidelijk moeten zijn wie in 75:3 de participant is. De weergave van GNB laat wat dit betreft geen ruimte voor mogelijke misverstanden:

"Ik bepaal het tijdstip," zegt God,
"het tijdstip waarop ik recht zal spreken."

Hier is de participant op grond van gegevens uit de context expliciet gemaakt. GNB is in dit opzicht de enige vertaling die zowel voor de lezer als voor de hoorder onmiddellijk duidelijk is. De hier gekozen werkwijze strookt met de vertaalprincipes van GNB. De beslissing om een participant expliciet te noemen heeft echter consequenties voor het poëtisch karakter van de vertaling. Het expliciet maken van impliciet aanwezige informatie creëert weliswaar duidelijkheid, maar resulteert niet altijd in een fraaie poëtische tekst. Expliciteren is niet zonder meer voor elke tekst de juiste oplossing.

Verschillende relaties

Psalm 75:4

'al mogen de aarde en al haar bewoners wankelen,
Ik ben het, die haar pilaren heb vastgezet. sela'

In NBG duidt het begin 'al mogen...' op een concessieve relatie tussen de beide zinnen in het vers. KBS leest hier echter: 'Als de aarde ...' Deze vertaling wijst op een temporele relatie ('wanneer') tussen de beide versdelen of eventueel op een conditionele relatie ('indien'). Het verschil in de vertalingen is terug te voeren op een taalkundige beslissing.

Wat de term 'sela' betreft speelt hier het reeds bij 75:1 genoemde probleem van het vertalen van begrippen waarvan men de betekenis niet goed kent. De StV, NBG en WV kiezen voor een transcriptie van de term; de andere drie versies laten de term weg.

Beeldspraak

Psalm 75:6

'heft uw hoorn niet op naar den hoge
en spreekt niet met trotse hals.'

De behandeling van metaforen is dikwijls een probleem, vooral wanneer de beeldspraak in onze cultuur vreemd is. De metafoor van de hoorn is in NBG en StV gehandhaafd. In StV wordt de betekenis daarvan in de kanttekeningen verklaard. In GNB wordt evenals in HB de betekenis van de beeldspraak weergegeven en de vorm daarvan niet vertaald:

'Ga niet prat op je daden
en spreek niet zo verwaand!'

KBS vertaalt het vers met een beeldspraak en probeert zo het karakter van het origineel in het Nederlands weer te geven. Met name voor het tweede deel van het vers levert KBS een waardige tegenhanger van de Hebreeuwse tekst:

'Spreek niet hooghartig tegen de hemel;
gooi uw hoofd niet zo in de nek.'

Wijn en droesem

Psalm 75:9

'Want in des HEREN hand is een beker
en de wijn bruist daarin, overvloedig gemengd;
Hij schenkt daaruit tot de droesem toe,
alle goddelozen op aarde moeten hem slorpande drinken.'

Hier wordt een beeld geschetst van een beker, die door de goddelozen tot op de bodem leeggedronken moet worden. Die strekking vindt men ook in KBS, GNB en HB, in navolging van vele exegeten. Een andere richting gaan StV en WV op: de goddelozen krijgen alleen de droesem op de bodem van de beker te drinken. Wat intussen met de rest van de wijn gebeurt, wordt in de laatst genoemde vertalingen niet duidelijk.

Handelende persoon

Psalm 75:10-11

'10 Maar mij aangaande, ik zal dit voor altoos vermelden,
ik wil de God van Jakob psalmzingen,
11 en alle hoornen der goddelozen zal ik afhouden;
de hoornen des rechtvaardigen zullen verhoogd worden.'

Uit alle vertalingen behalve GNB krijgt men de indruk dat in het laatste vers van

Psalm 75 de dichter zelf de handelende persoon is. Opvallend voor GNB is het gebruik van de derde persoon verwijzend naar het handelen van God in Psalm 75:11:

'Zijn vijanden stoot hij van hun voetstuk,
rechtvaardigen zet hij op de troon.'

Aan de basis van deze vertaling kan een tekstkritische beslissing liggen. Sommige commentatoren stellen voor in het Hebreeuws niet de eerste, maar de derde persoon enkelvoud te lezen. Het is echter heel goed mogelijk dat een vertaalkundige beslissing tot de GNB-versie heeft geleid. Het vers is dan allereerst opgevat als een uitspraak van God, en vervolgens omgezet in de indirecte rede in aansluiting op het vorige vers. In plaats van het expliciet maken van de participant vindt men hier in GNB een andere manier om onduidelijkheid over een handelende persoon het hoofd te bieden, zonder dat er verlies van het poëtisch karakter optreedt (vergelijk boven bij Psalm 75:2-3).

De beeldspraak in Psalm 75:11 is in StV, NBG en WV woordelijk gehandhaafd, terwijl die door het parafraserende karakter in HB geheel verdwenen is. GNB sluit met de gegeven vertaling het meest aan bij de sfeer van het origineel door beeldspraak met beeldspraak te vertalen.

Interactie van vertaalbeslis- singen

Er zou over de analyse van Psalm 75 in de genoemde versies veel meer te zeggen zijn dan in dit kort bestek mogelijk is. Belangrijke kenmerken van de Hebreeuwse poëzie zoals de indeling in strofen, het ritme en het parallelisme konden hier niet besproken worden. Bij de vergelijking van de verschillende vertalingen is duidelijk geworden dat een vertaling het resultaat is van de interactie van een reeks vertaalbeslissingen, van velerlei aard en op allerlei niveaus, en dat concrete verschillen tussen vertalingen terug te voeren zijn op verschillen tussen vertaalbeslissingen. Wat nog nauwelijks aan de orde is gekomen, is dat er allerlei dwarsverbanden zijn aan te wijzen tussen deze verschillende soorten vertaalbeslissingen. Taalkundige en exegetische beslissingen hangen nauw samen, en de doelstelling van een vertaling heeft invloed op hoe bijvoorbeeld met metaforen wordt omgegaan. Bepaalde combinaties van beslissingen kunnen weer specifieke problemen opleveren. Zo heeft bijvoorbeeld het feit dat KBS geen aanhalingstekens gebruikt en ook geen hoofdletters bij voornaamwoorden die naar God verwijzen, tot gevolg dat niet alleen voor de hoorder, maar zelfs voor de lezer onduidelijk is wie met 'ik' in psalm 75:3 is bedoeld.

Consistent vertalen

Wie veel vertalingen van de bijbel met elkaar vergelijkt, en ontdekt dat de verschillen zo talrijk en vaak zo groot zijn, zal zich misschien onwillekeurig gaan afvragen of het nog wel steeds om dezelfde bijbel gaat. Daarover een oordeel te geven is al even moeilijk als te zeggen welke vertaling de beste is. Het begrijpen van de verschillen in vertalingen brengt de lezer in elk geval een stukje dichters bij de originele tekst. Vertalen betekent beslissingen nemen over de weergave van de bijbeltekst en keuzes maken ten behoeve van de lezers van de vertaling. Consistent vertalen betekent in overeenkomstige situaties dezelfde keuze maken. Getrouw vertalen betekent verantwoorde keuzes maken, bewust, expliciet en controleerbaar. Bij hedendaagse vertaalprojecten, zoals de Nieuwe

Bijbelvertaling, wordt dan ook veel aandacht besteed aan vertaalprincipes en worden duidelijke vertaalregels opgesteld, zodat de vertaalbeslissingen zo verantwoord en consistent mogelijk genomen kunnen worden.

NOOT

De auteur van deze bijdrage is student algemene taalwetenschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Voorheen studeerde hij theologie in Apeldoorn. Als specialisatie volgt hij de doctoraalopleiding bijbelvertalen (DOB). Deze opleiding is nauw verbonden met de bijzondere leerstoel Bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit, die in stand wordt gehouden door het Nederlands Bijbelgenootschap en wordt bezet door prof.dr. J. de Waard. Een stage bij het NBG is een vast onderdeel van de opleiding. Dit artikel is een verslag van een deelonderzoek dat de auteur in het kader van zijn stage heeft uitgevoerd.

De vierde editie van The Greek New Testament

Harold P. Scanlin

Het verschijnen in 1993 van de vierde herziene editie van *The Greek New Testament* (GNT) van de United Bible Societies betekende de afronding van een project waaraan halverwege de jaren vijftig werd begonnen. Met het oog op het groeiende aantal bijbelvertalingen die overal ter wereld werden gemaakt, was de UBS zich al vroeg bewust van de behoefte die er bestond aan een uitgave van *The Greek New Testament* als doelmatige hulp bij tekstkwes- ties.

In 1955 werd een internationale en interconfessionele redactie samengesteld om een nieuwe uitgave voor te bereiden met een kritisch apparaat dat zich in eerste instantie zou moeten beperken tot die tekstvarianten die voor vertalers van belang zijn, met een indicatie van de relatieve mate van zekerheid van elke variant. Deze indicatie was bedoeld als hulpmiddel voor die vertalers, die weliswaar op de hoogte zijn van tekstkritische kwesties, maar die waarschijnlijk niet in staat zijn om lastige varianten te beoordelen en die op deze manier zouden kunnen profiteren van de kennis van de redactiecommissie op dit gebied. Als extra hulpmiddel voor de vertaler werd een interpunctieapparaat toegevoegd met informatie over zinsnivastructuren in zowel beide uitgaven van *The Greek New Testament* als in belangrijke bijbelvertalingen.

Nestle-Aland

De eerste uitgave (1966) van *The Greek New Testament* van de UBS bevatte ook een verhandeling van tekstvarianten die weinig of geen invloed hadden op het vertalen. In die tijd was dat toch een waardevolle hulpbron, omdat het grondig herziene apparaat van de 26ste editie van het *Novum Testamentum Graece* van Nestle-Aland pas dertien jaar later zou worden uitgegeven. De tweede editie van *The Greek New Testament* van de UBS, die twee jaar later werd uitgegeven, bevatte maar een paar, weliswaar waardevolle, tekstuele wijzigingen. De derde editie (1975) voorzag in een meer ingrijpende revisie van de Griekse tekst, terwijl in de derde herziene druk, die uitkwam in 1983, de interpunctie zodanig was bijgesteld dat deze nagenoeg overeenkwam met Nestle-Aland 26, terwijl er geen wijzigingen in de Griekse tekst waren aangebracht. Na tientallen jaren in gebruik te zijn geweest bij bijbelvertalers, werd besloten dat de vierde editie wijzigingen in het apparaat zou moeten bevatten om het nut ervan voor de vertalers te vergroten. Zo'n vijftien vertalingen in diverse belangrijke talen werden zorgvuldig onderzocht om erachter te komen, waar de betreffende vertalers tekstkritische beslissingen hadden genomen die van invloed waren op hun vertalingen. Het redactieteam vergeleek vervolgens nauwgezet het bestaande notenapparaat met de nieuwe gevallen om vast te stellen welke konden worden weggelaten en welke zouden moeten worden toegevoegd. Dit resulteerde erin dat bijna 300 noten werden verwijderd en ongeveer evenveel werden toegevoegd. Tegelijkertijd bleek dat het interpunctieapparaat dat in de eerste drie edities was opgenomen, niet langer zinvol was, omdat het geen rekening hield met verdeling van de 'discourse' op groter niveau dan zinnen en bijzinnen. Het gevolg was dat er voor de vierde editie een compleet nieuw 'indelingenapparaat' werd gemaakt.

Twee eminente wetenschappers, met kennis van zowel de tekstkritiek op het

nieuwe testament als van bijbelvertalen, hebben de nieuwe editie van *The Greek New Testament* gerecenseerd. Hen werd gevraagd om daarbij vooral te letten op de relevantie van de nieuwe uitgave voor de bijbelvertaler, die behoefte heeft aan een betrouwbaar nieuw testament in het Grieks.

In het volgende nummer van *Met Andere Woorden* kunt u de bevindingen lezen van een van de twee wetenschappers, dr. T. Baarda, hoogleraar nieuwe testament aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

NOTEN

Harold P. Scanlin is als vertaaladviseur werkzaam bij de Wereldbond van Bijbelgenootschappen.

The Greek New Testament. Fourth Revised Edition, red. Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini en Bruce M. Metzger in samenwerking met het Instituut voor Nieuwtestamentisch Onderzoek, Münster/Westfalen. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft/United Bible Societies, 1993. xiii 61* + 918 p.

Artikel uit *The Bible Translator*, vol. 45, no. 3 (July 1994), p. 348-349.